

вакиллариининг барчасини *босқинчи*, *босмачи* деб халқ онгига сингдиришига замин яратган. Бинобарин, Абдуллажон Насимийнинг ўша давр воқеаларига гувоҳ ўлароқ яратган “Мажмаъ ал-ҳаводис” асаридаги талқинни мазкур воқеаларга оид қўлёзма, тошбосмалардаги тарихий ва бадий асарлар, архив хужжатлари ва мавжуд тадқиқотлардаги расмий ва норасмий талқинлар билан қиёсий тадқиқи воқеликни ҳаққоний ёритишга имкон беради ва бу кейинги изланишларимизда ўз ифодасини топади деган умиддамиз.

Бундан қатъи назар “Мажмаъ ал-ҳаводис” достони XX аср тарихнавислиги ва адабиётида Фарғона водийсидаги миллий озодлик ҳаракатига бағишланган маҳаллий муаллифлар томонидан шохид сифатида яратилган ягона бадий-тарихий асар сифатида аҳамиятлидир. Зотан, бу асарнинг тадқиқи ва нашри халқимиз тарихининг мураккаб ва зиддиятли бир даврини ҳаққоний ёритишда ўзига хос манба бўлиб хизмат қилади.

АЛИМОВ ЗУХРИДДИН

Катта илмий ходим-изланувчи, ТошДШИ

“Китаб ғарайиб ал-фунун ва мулах ал-уюн” асарида Марказий Осиё сув манбаларининг хариталари

Аннотация. Мазкур мақолада XI асрда Мисрда яшаган номаълум географ олим қаламига мансуб “Китаб ғарайиб ал-фунун ва мулах ал-уюн” асарида акс эттирилган маълумотлар асосида Марказий Осиё ҳудудидаги сув манбалари – денгиз, кўл ва дарёларга таъриф берилган. Мақолада минтақанинг муҳим сув манбалари ҳисобланмиш Каспий денгизи, Иссиқкўл, Орол денгизи, Амударё, Сырдарё, уларнинг ирмоқлари ҳамда улар атрофидаги шаҳар ва марказларга берилган тавсифлар ёритилган.

Таянч сўз ва иборалар: “Китаб ғарайиб ал-фунун ва мулах ал-уюн” асари, тарихий география, Каспий денгизи, Иссиқ кўл, Амударё, Балх мактаби, Жазира Сия Кух, Жазира Баб ал-Абваб, Наҳр ар-Рус, Ал-Сикулах, Наҳр ал-Жайхун, Ибн Хавқал, Ал-Фаряб, Оби Қайсар, Жузжон, Ал-Қария Ал-Хадиса, Мароъи аш-Шош, Билад ал-Ғариб ал-Атрок.

Аннотация. В данной статье даны сведения о водных источниках Центральноазиатского региона – морях, озерах и реках в соответствии со сведениями, данными в произведении “Китаб ғарайиб ал-фунун ва мулах ал-уюн”, автором которого является неизвестный ученый - географ, живший в XI веке в Египте. В статье также даны характеристики о важнейших водных источниках региона: Каспийском море, Иссикуле, Аральском море, Амударье, Сырдарье и их приливах, а также городах и центрах региона.

Опорные слова и выражения: произведения “Китаб ғарайиб ал-фунун ва мулах ал-уюн”, историческая география, Каспийское моря, Иссикул, Амударья, школа Балха, Жазира Сия Кух, Жазира Баб ал-Абваб, Наҳр ар-Рус, Ал-Сикулах, Наҳр ал-Жейхун, Ибн Хавқал, Ал-Фаряб, Оби Кайсар, Жузжон, Ал-Кария Ал-Хадиса, Мароъи аш-Шаши, Билад ал-Гариб ал-Атрок.

Abstract. This article provides information about the water sources of the Central Asia - seas, lakes and rivers, according to the information given in the work "Kitab al-garayib Funun wa mulah al-Uyun", authored by an unknown scientist - a geographer, who lived in the XI century in Egypt. The article also gives the characteristics of the most important water sources in the region: the Caspian Sea, Issikule, the Aral Sea, the Amu Darya, Syr Darya and flows, as well as cities and centers of the region.

Keywords and expressions: the work 'Kitab al-garayib Funun wa mulah al-Uyun' historical geography, the Caspian Sea, Issikul, the Amu Darya, the school of Balkh, Zhazira Sia Kuh, Zhazira Bab al-Abvab, Nahr al-Rus, Al Siculah, Nahr al-Zheyhun, Ibn Havkal, al-Faryab, Obi Kaisar, Zhuzzhon, al-Karia, al-Hadith, al-Shash Maroi, Bilad al-Gharib al-Atrok.

Ўрта асрлар Шарқ тарихи шундан далолат берадики, маданият ва таълим-тарбия, тиббиёт, адабиёт, санъат ва архитектура соҳаларидаги бекиёс юксалиш, илмий мактабларнинг вужудга келиши, янги-янги истеъдодли авлодлар тўлқинининг пайдо бўлиши ва вояга етиши – буларнинг барчаси, биринчи навбатда, иқтисодиёт, кишлок ва шаҳар хўжалигининг анча жадал ўсиши, хунармандлик ва савдо-сотиқнинг юксак даражада ривожланиши, йўллар қурилиши, янги қарвон йўллариининг очилиши ва авваламбор нисбий барқарорликнинг таъминланиши билан бевосита боғлиқ бўлган¹.

XI асрда Мисрда яшаган номаълум географ олим қаламига мансуб “Китаб ғарайиб ал-фунун ва мулах ал-уюн” (“Фаннинг ғаройиботлари ва мўъжизалари ҳақидаги китоб”) асари Ўрта асрлар Шарқ тарихи, тарихий географияси ҳамда хариташунослигини ўрганиш учун муҳим манбалардан бири ҳисобланади. Насх хати билан қора сиёҳда араб тилида ёзилган мазкур асарнинг қўлёзмаси Буюк Британиядаги Оксфорд университети Бодлеан кутубхонасининг Шарқ қўлёзмалари фондида сақланмоқда.

Қўлёзма қатор қадимги хариталар ва астрономик диаграммаларни ўз ичига олади. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, бу харита ва диаграммаларнинг аксарияти ҳозирги кунга қадар сақланиб қолган юнон, лотин ва бошқа араб манбаларида учрамайди.

Асарнинг коинот ва осмон жисмларига бағишланган биринчи китоби 10 бобдан иборат. Унда коинот ва унинг ерга бўлган таъсирига оид мулоҳазалар баён этилади. Қатор ноёб тасвирларда осмон жисмлари (турли юлдузлар, ой, комета ва б.) ҳамда юлдуз гуруҳларини кузатиш орқали ёгингарчиликни башорат қилиш каби одатлар ҳақида маълумот берувчи расм ва жадваллар акс этирилган. Бунда муаллиф математик илмий астрономиядан кўра астрология ва мунажжимлик илмига мойил эканлигини кўриш мумкин.

Биринчи китобнинг биринчи боби коинотнинг доира шаклидаги тасвири (диаграммаси) билан бошланади. Диаграммада коинотнинг умумий кўри-

¹ Каримов И. А. Самарқанд шаҳрида бўлиб ўтган “Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривождаги роли ва аҳамияти” мавзусидаги халқаро конференциянинг очилиш маросимидаги нутқи // “Халқ сўзи” газетаси. – Т., 2014 йил 16 май.

ниши, унинг ўзига хос характерли тарафлари ва коинотнинг қатламлари тасвирланган ҳамда уларга изоҳлар берилган. Иккинчи ҳамда учинчи бобларда Шимолий ва Жанубий юлдуз туркумлари, юлдузлар орасидаги масофалар, уларнинг миқдори ва сифатлари ҳақида сўз юритилган. Шунингдек, мазкур бобларда юлдузларнинг рўйхати илова қилиниб, уларнинг шакли ва тузилиши юзасидан маълумот берилган ҳамда юлдузлар тасвирлари акс эттирилган. Тўртинчи боб юлдуз ва самовий жисмларнинг пайдо бўлиши ва уларнинг ўзаро таъсирига бағишланган.

Бешинчи бобда юқорида тилга олинган икки – Шимолий ва Жанубий юлдуз туркумларининг диаграммаси тасвирланган. Олтинчи ва еттинчи бобларда кометалар, уларнинг сифатлари, кўриниши, Ерга ва одамларга бўлган таъсири ҳамда улар билан боғлиқ ажойиботлар ёритилган. Саккизинчи ва тўққизинчи бобларда бешта сайёра ҳақида сўз юритилиб, улардан асосий эътибор ой ва қуёшга қаратилган. Асарда Ой ва Қуёшнинг фаза ва позициялари, ҳаракати, уларни кузатиш учун қулай бўлган вақтлар каби кўплаб маълумотлар қайд қилинган. Ўнинчи бобда эса оламнинг турли иқлимларидаги табиат, об-ҳаво ва табиат ходисалари ҳақида сўз юритилади.

Биринчи китобнинг аксарият бобларида осмон жисмлари ва юлдузлар ҳақида маълумотлар берилар экан, улар билан боғлиқ ажойиботлар, уларнинг Ер, одамлар ва воқеликларга бўлган таъсири, юлдузлар кўринишига қараб қулай ёки хавфли саналарни аниқлаш, самовий жисмларнинг таъсири ва оқибатларига кўпроқ эътибор қаратилган. Шунга қарамаздан, асарнинг биринчи китобида ўша замон астрономияси билан боғлиқ бўлган бир қанча фанлар ҳақида муҳим маълумотлар берилган бўлиб, ўз даврининг бу соҳадаги илмий ютуғи ҳамда юксак натижаси ҳисобланади десак, янглишмаган бўламиз.

Иккинчи китоб 25 бобдан иборат. Муаллифнинг шахсий фикрига кўра мазкур иккинчи китобнинг айрим қисмлари Птолемейнинг “География” асарига асосланади. Асарда муаллиф тарихий географик матнларга дунёнинг икки хил харитасини илова қилади. Уларнинг бири тўғри тўртбурчак шаклида (23b–24a-саҳифалар), иккинчиси эса доира шаклида (27b–28a-саҳифалар) тасвирланган. Сўнг ўша даврда маълум бўлган денгизлар, Ҳинд океани, Ўрта ер денгизи ва Каспий денгизи хариталарини келтиради. Муаллиф Ўрта ер денгизи соҳиллари тасвирларига алоҳида эътибор қаратган (муаллифнинг ўзи шу ерлардан бўлса керак, деган тахминлар ҳам мавжуд). Бундан ташқари, асарда Ўрта ер денгизи ороллариининг муфассал схема (харита)си (30b–31a-саҳифалар), Сицилия ва Кипр ороллариининг ноёб харитаси (32b–33a-саҳифалар), шунингдек, Шимолий Африка, Тунис ва Мисрнинг савдо марказлари хариталари берилган. Муаллиф асарга 5 та дарё – Нил (42a-саҳифа), Фрот (42b-саҳифа), Дажла (43a-саҳифа), Амударё (44a-саҳифа) ва Ҳинд (43b-саҳифа) дарёларининг хариталарини киритган.

Шу билан бирга, асарда Каспий денгизи, Иссиккўл, Амударё оқими хавзаларидаги қадимги марказлар – Хоразм ва Мовароуннахрнинг бошқа ху-

дудлари ҳақида маълумотлар мавжудлиги диққатга сазовордир. Асарнинг дунёдаги кўллар ҳақидаги 17-бобида Орол денгизи ҳақида сўз юритилиб, унинг эни бир ойлик йўлга тенглиги, сувининг жуда шўрлиги, ўша даврда турк ғузларига қарашли ерларда жойлашганлиги ва дунёдаги энг катта кўл эканлиги таъкидланган¹.

Иккинчи китобнинг 11-боби Каспий денгизи ҳақидаги маълумотларга бағишланган бўлиб, унда Каспий денгизининг харитаси ҳам тасвирланган. Каспий денгизининг мазкур харитаси асарнинг фақатгина *MS. Arab. c. 90* нусхасида мавжуд. Денгиз доира шаклида тасвирланган бўлиб, унга ороллари билдирувчи иккита доира ҳам жойлаштирилган. Жануб хари-танинг юқори қисмида кўрсатилган. Ушбу харита ўзининг шакли ва гео-график маълумотларига кўра, X асрда Балх мактаби номи билан машхур бўлган Шарқ географлари хариташунослиги туркумига мансубдир.

Харитадаги ороллардан бири “Жазира Сия Кух” деб номланиб, Каспий денгизининг шарқий қисмидаги Манғишлоқ оролига тўғри келади. Харитага изоҳ шаклида оролдаги ўсимлик ва дарахтлар ҳақида маълумот ҳам бе-рилган. Иккинчи орол “Жазира Баб ал-Абваб” деб номланган. Баб ал-Абваб ҳозирги Дарбанднинг арабий номланиши бўлиб, IV–X асрлар давомида Каспий денгизидаги асосий бандаргоҳларидан бири саналган.

Муаллиф Каспий денгизи ҳавзаси ва яқинидаги шаҳарлар ҳақида маълумот бериб, Табаристондаги Салус, Айн ал-Хум, Амүл, Милах, Маматир Журжон, ҳозирги Эрон ҳудудига тўғри келувчи Сариах, Меҳравон, Тамисах, Баб ал-Абваб шаҳарларини санаб ўтади. Шунингдек, шаҳарлар ўртасидаги масофалар тўғрисида ҳам айрим маълумотлар учрайди. Масалан, муаллиф Сариах шаҳрини Амүл ва Журжон ўртасида жойлашганлиги ва Мирваҳан шаҳридан 10 фарсах масофада эканлигини кўрсатади.

Мазкур харитада, шунингдек, Каспий денгизи ҳудудидаги Волга, Аракс ва Кура дарёлари ҳақида ҳам маълумотлар мавжуд. Одатда, араблар Волга дарёсини бошқа географик манбаларда Атил ёки Итил шаклида номлаган бўлсалар ҳам, бу ерда у “Нахр ар-Рус” кўринишида қайд этилган.

Муаллиф хаританинг пастки қисмида Каспий денгизига изоҳ бериб, куйидаги маълумотларни келтирган: “Бу денгиз атрофидаги бошқа ҳеч бир денгиз билан туташмайди. Унга фақат Нахр ар-Рус дарёси келиб куйилади. Агар инсон бу денгизнинг бир томонидан соҳил бўйлаб саёҳатга чикса, ҳеч қандай тўсиқларсиз саёҳатни бошлаган жойига қайтиб келиши мумкин. Денгиз суви жуда шўр ва денгиз ўсимликлари ўсмайди. Унинг туби жуда чуқур. Ундан балиқдан бошқа ҳеч нарса олинмайди. Тижоратчилар бу денгиз орқали мусулмонлар ерларидан хазарлар ерларига сузиб ўтадилар”².

Иккинчи китобнинг 17-бобида дунё кўллари ҳақида маълумотлар кел-тирилиб, уларнинг тасвирлари доира шаклида акс эттирилган. Диаграм-

¹ MS. Arab. c. 90. – كتاب غرائب الفنون و ملح العيون fol. 41b.

² MS. Arab. c. 90. – كتاب غرائب الفنون و ملح العيون fol. 31-b.

маларда кўллар сувларининг шўр ёки чучук эканлигини яшил ва кўк ранглар билан ажратилган ҳолда тасвирлаш орқали билдирилган.

Дунё кўллари борасида сўз юритилган бобда тасвирланган Иссиқкўл ҳақидаги маълумотлар айниқса диққатга сазовордир. Кўл яшил доира шаклида тасвирланиб, доира чети қизил ҳошия билан ўралган. Шунингдек, диаграмма кўлга 35 та дарё келиб қуйилишини кўрсатади ва улар фақатгина “Наҳр” сўзи билан изоҳланган. Ушбу саҳифа (40b-саҳифа)да Иссиқкўл тасвирига изоҳ сифати, унинг икки ёнида қуйидаги маълумотлар қайд этилган: “Бу кўл қадимдан “Ахахжи” деб номлаган қишлоқ яқинидаги “Чигил” кўчманчи турк қабилаларининг ерларида жойлашган. Кўл “Ал-Сикулах” деб номланади ва унинг катталиги айланасига 10 кунлик йўл билан тенг. Унга 70 дан ортиқ дарёдан сув қуйилади, лекин кўл суви шўрдир. Кўл атрофидаги ерлар Печенег турклари ҳукмронлигидаги ерлар ҳисобланади. Бу одамларда шу кўлни бир марта айланиб чиқадиган ҳар йилги байрам мавжуд. Бу энг яхши байрамлардан биридир”¹.

Иссиқкўлга III–IX асрлар давомида кўплаб дарё ва ирмоқлардан сув келиб қуйилганлиги ҳақидаги маълумот уйғурлар ерларига сайёҳат қилган Тамим ибн Баҳрнинг манбларида ҳам учрайди. У ўзининг эсдаликларида – “Кўлга Тибет тоғлари томонидан 150 га яқин катта ва кичик дарёлардан сув келиб қуйилади” деб ёзган эди. Шунингдек, у Иссиқкўл ҳақида фикрларини давом эттириб, “Барсохон қабиласига мансуб одамлар ва унга яқин ерлардаги шаҳар ва қишлоқларда яшовчилар йилда бир маротаба баҳор мавсумида кўлни айланиб ўтадилар ва буни улар диний маросим сифатида қабул қилганлар” деб таъкидлаган².

Асарнинг дарёларнинг жойлашуви ва уларнинг изоҳларига бағишланган 19-бобида Амударё харитаси ҳам тасвирланган. Хариташунослик нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак, Амударё харитасининг илмий қиммати бекиёс, зеро, бунгача дарёнинг алоҳида харитаси тасвирланмаган ва бу каби маълумотлар бошқа бирорта географик асарда учрамайди. Харитада дарё ўрта аср Шарқ хариташунослигига зид бўлмаган равишда “Наҳр ал-Жайхун” деб номланганлигини кўриш мумкин.

Хаританинг юқоридаги ўнг бурчагида қўбба шаклида тоғ тасвирланган ва “жабал”, яъни тоғ деб ёзилган. Бу Помир тоғларидир. Тоғдан пастга қараб Жайхун дарёсининг юқори қисмлари тасвирланган. Бу ҳозирги кундаги Афғонистон ва Тожикистон чеграсидан бошланган Вахон дарёсидир. Унга ўнг тарафдан бир ирмоқ келиб қўшилади. Бу Помир тоғларидан бошланувчи Помир дарёсидир. Бу икки ирмоқ қўшилиб, Панж дарёсини ҳосил қилади. Харитада Панж дарёси “Наҳр ал-Жайраб” кўринишида акс эттирилган. Панж дарёсининг бундай номланиши Ибн Хавқал асарларида ҳам учраган ва у Наҳр ал-Жайрабни Жайхуннинг асосий ирмоқларидан бири деб кўрсатган.

¹ MS. Arab. c. 90. – كتاب غرائب الفنون و ملح العيون fol. 40-b.

² Rapoport Y., Savage-Smith E. The Book of Curiosities: An Eleventh-Century Egyptian Guide to the Universe. – Leiden: Brill, 2014. – P. 490.

Хаританинг ўнг томонидан унга икки ирмоқ келиб қўшилган. Булар Шоҳдара ва Гунт ирмоқларидир. Бу уч ирмоқ харитада “Айн маъ”, яъни “Сув манбаи” деб аталган. Дарёнинг бошланғич ўзагида чап ва ўнг тарафда тўрттадан, жами саккизта доирача тасвирланган. Булар Жайхун бўйида жойлашган шаҳарлар бўлиб, уларнинг номлари харитада кўрсатилмаган”¹.

Амударёнинг бешта ирмоғи – Арзан Жарах, Барах, Бон, Варқис, Хисон (Вахш) дарёлари қаторида харитада Амударё оқими ҳавзасидаги Бухоро, Термиз, Қазвин (Фароб), Кат, Хоразм, ал-Қария ал-Хадиса (Янгикент – асарда Сирдарё дельтасидаги туркларнинг пойтахти деб кўрсатилган), Шош, Курканж, Миздахон, Омул, Замм (шаҳарга Жайхуннинг ғарбий соҳилидаги шаҳар деб таъриф берилган), Балх, Калиф, Мадр (Қадимги Мадр шаҳри Балх ва Бамиан ўртасида жойлашганлиги айтиб ўтилган)², Ких каби жой номлари санаб ўтилган ва уларнинг жойлашган ўрни қайд этилган. Харитада шаҳарлар қизил доирача тарзида белгиланган.

Харитада дарёнинг қуйи оқимлари тасвирланган қисмининг ўнг тарафида, марказдаги кўлга яна бир дарё келиб қуйилиши тасвирланган. Бу Сирдарё бўлиб, ўрта асрларда у Сайхун деб аталган. Сайхуннинг шимол ва жануб томонларида ҳам бир қанча жой номлари ёзилган. Булар Хувора (Жанд), ал-Қария ал-Хадиса, Мароъи аш-Шош ва Билад ал-Ғариб ал-Атрок, яъни қадимги туркларнинг мамлакати деб берилган.

Хаританинг пастки чап тарафида тоғлик ҳудудлар тасвирланган бўлиб, “Ал-Фаряб” деб ёзилган. Ал-Фаряб – Жузжондаги ҳозирги Давлатобод шаҳридир. Мазкур тоғли ҳудуддан Жайхун тарафга бир дарё тасвири акс эттирилган бўлиб, у “Оби Қайсар” дарёсидир. Бу дарё Жайхунга келиб қўшилмаган тарзда тасвирланган. Харитада тасвирланган Жузжон ҳудудлари ўрта асрларда Балхнинг ғарбида жойлашган бўлиб, ҳозирда Афғонистоннинг шимоли-ғарбидаги шу номли вилоятдир³.

Мазкур қўлёзма харита Жайхун дарёсининг ўрта асрларда алоҳида чизилган ягона харитаси бўлиб, унда дарёнинг тўлиқ тасвири ва унинг атрофидаги шаҳарлар, дарёлар, кўллар, вилоят ва ҳудудлар тасвирланган. Харитада берилган маълумотлар илгари ўрганилган ёзма манбалардаги маълумотлар билан мос келади ва айрим ҳолларда уларни тўлдириб, мукаммаллаштиради.

Юқорида қайд этганимиздек, асар осмон жисмлари – юлдузлар, сайёралар, ҳатто кометаларнинг ноёб диаграммалари, тасвирлари ва Ер шарининг турли қисмлари хариталарини ўз ичига олгани билан астрономия, тарихий картография ва география ҳамда тарих фанлари учун ўта муҳим манба аҳамиятига эга.

¹ Эргашев А. Жайхун харитаси // “Мозийдан садо” журнали. 1 (45)-сон. – Т., 2010. 41–43-б.

² Rapoport Y. ‘The book of Curiosities: a Medieval islamic View of the East’, in The Journey of Maps and Images on the Silk Road, ed. philippe Forkt and andreas Kaplony [brill’s inner asian library, 21]. – Leiden: Brill, 2008. – P. 155–171.

³ Камалиддинов Ш. С. Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX – начала XIII вв. – Т., 1996. – С. 353.